

գականեր, և դրան կիսաբուլորի վրայ կայ խալ մը, փրկական անուան համառօտ վերագրութեամբ, Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս: Հիւսիսային կողմն ալ քանդակ պատկեր մը՝ կարճագգեւտ և սաղաւարտով հեծեալ երիտասարդի մը (Ուրբեխանց քաջերէն մէկը) որ կը մենամարտի վագրի կամ առուի ղէմ, իսկ ժամատան դրան ճակատին քարի վրայ բազմած Տիրամօր պատկերը, (որուն տակ գրուած է բանն Աստուած զբուռագեալ քանդակի վրայ) Յիսուսը գիրկը ունենալով, վերը Նօզին Մուրը. ալ և ձախ կողմը քանի մը ծերունիներ, թուական 1221 (Սիսական, էջ 184—187):

Կան նաև ուրիշ արձանագրութիւններ ժամացան և հոյակապ դամբարաններու վերաբերեալ, ուր կը հանգչին բարձրաստիճան եկեղեցականներ և նշանաւոր անձնաւորութիւններ (Սիսական, էջ 187—205):

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐԲԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԵՆ

ԹԱՐՈՐ ԼԵՌԸ

Մեր Տիրոջ, երկրաւոր կեանքին, ամենափառաւոր ու նշանակալից գրուագիւրէն մին է Պայծառակերպութեան կամ Այլակերպութեան գէպը, որ հին հայոց Վարդավառի կամ հայկական հին Ամանորի տօնին հետ ընդլուգուելով և միացուելով, Հայ Եկեղեցւոյ մեծագոյն տօներէն մէկը հռչակուած է: Աւետարանները թէ և չեն յիշեր Այլակերպութեան լիբան անունը (տես Մատթ. Ժէ. 1-3, Մարկ. Թ. 1-12, և Ղկա. Թ. 28-36) սակայն հինէն ի վեր ընդունուած աւանդութիւն մըն է թէ Դաւիթին նահանգին մէջ գտնուող Թաբոր լեռան վրայ տեղի ունեցած է այս հրաշալի գէպը: Առաջին երկու Աւետարանները կ'ըսեն որ օբարձը և առանձինն լեռան մը վրայ է որ տեղի ունեցաւ Յիսուսի Այլակերպութիւնը. «Եւ Յիսուս հանէ զնոսա ի լեռան մի բարձր առանձինն»՝ ածականներ՝ որոնք լաւ կը պատշաճին Թաբոր լեռան համար: Վասնզի կրնայ ըսուիլ որ բարձր լեռ մըն է Թաբոր, իսկ առանձին լեռ մը ըլլալը տարակոյս չի վերցներ, վասնզի

եզրայէլի գաւառն մէջ սունկի պէս գէպի վեր բարձրացած գագաթ մըն է Թաբոր լեռը:

Հին Կտակարանի մէջ Թաբոր կամ Թաբորական լեռ ծանօթ անուն մըն է. մէկէ աւելի անգամներ յիշատակուած կը գտնենք զայն Աստուածաշունչի զանազան գրքերուն մէջ (Յես. ԺԹ. 22, Դատ. Ա. 9 և Դ. 4-14, Սաղմ. ԺԸ. 13, Երեմիայի ԽԶ. 18 և Ուլ. սէի Ե. 1): Յետուի ժամանակ, Ս. Երկրին 12 ցեղերուն միջև բաժանման ատեն Թաբոր լեռը Իսաակի և Զարուզնի ցեղերուն միջև լորբ և սահմանագրութիւն ընդունեցան: Ս. Երկրին Խորայէլի 12 ցեղերուն միջև բաժանումէն 150 տարի վերջը, երբ հրեաները հազիւ թէ տէր դարձած էին Աւետիաց Երկրին, չըվակայ թշնամի ցեղերէն՝ Քանանացիք, որոնք կը բնակէին միծաւառամբ «Առ ծովեզերքն [Միջերկրականի] և առ Յորդանանաւ» (Թիւք ԺԳ. 30) սկսան ճնշել Խորայէլացիները: Դերովբա մարգարէութիւն խորայէլի փրկութեան գործին զբաւելին անցաւ և պատերազմական գործողութեանց կեդրոն դարձուց Թաբոր լեռը: Դերովբան հոն գաղտնօրէն 10,000 մարդիկ բանակեցուց Բարակ զօրապետի հրամանատարութեան ներքեւ և փառաւոր շաղթանակ մը տարաւ Քանանացւոց գէմ: Դատաւորաց գրքին մէջ սա ձեռով ներկայացուած է այս հերոսական գէպը, օճե առաքեաց Դերովբա և կոչեաց զԲարակ . . . և ասէցնա. Ո՞չ ապաքէն հրաման ետ քեզ Աստուած Խորայէլի և ասէ. Երթիցես ի լեռոն Թաբով, և առցես ընդ քեզ տասն հազար արանց յորդույն Նեփթալիմայ և յորդուցն Զարուզնի և տարցես ընդ քեզ ի հեղեղատն Կիսունի, ի վերայ Սիսարայ ի լեռանի գորուն Յարինայ և զօրաց նորա և կառաց նորա և մատնեցից զնա ի ձեռս քո . . . Եւ ազգ եղև Սիսարայ եթէ ել Բարակ ի լեռոն Թաբով. Եւ զուամարեաց Սիսարայ զամենաին կառս իւր ինչհարիւր կառս երկաթեղէնս և զամենայն զօրսն ընդ իւր՝ ի հեղեղատն Կիսունի . . . և էլ Բարակ ի լեռնէն Թաբովայ, և տասն հազար արանց զհետ նորա: Եւ զարհուրեցոյց Տէր զՍիսարա և էլ Սիսարա ի կառաց իւրոց և փախեաւ հետիոտս: Եւ Բարակ զհետ մտեալ երթալ զկնի կառացն. Եւ անկաւ ամենայն բանակն Սիսարայ սրով սուսերի և ոչ մնաց և ոչ մի» (Դատ. Դ. 4-16): — Այդ ժամա-

նակէն սկսեալ, այս պատմական զեղեցիկ լեռը, յընթացս զարեւու, հրեաներուն համար ոչ միայն ռազմագիտական կարեւոր դիրք ու ամրոց մ'իզած է, այլ՝ շատ անգամներ ալ՝ խորհրդանշանական իմաստ գեղեցած, այնպէս որ Ներսիս ամրագրէն յազմական ու հզօր թագաւորի մը — Նաբուգոդոնոսորի — ժամանումը կը ներկայացնէ Թարորի պատկերացումով։ «Որոյ թագաւոր զօրութեանց անուն է նորա զի իբրեւ զԹաբու ի լերինս, և իբրեւ զկարմեղոս ի ծովու եկեացէն (ՊՁ. 18 և չ.)։ Սաղմոսերուն իր Սաղմոսներէն մէկուն մէջ, բնութեան՝ առ արարիչն ուղղած օրհներգութեան արձագանգը կուտայ երբ կ'ըսէ «Թաբու և Հերմոն յանուն քո ցնծասցեն» (ՁԼ Ազմուս)։

Առաքելական դարերէն սկսեալ, եկեղեցական հայրերէն ոմանք, ինչպէս Նեսեքիոս Կեսարացին իր «Եկեղեցական Պատմութեան» մէջ, Հերոնիմոս, Կիւրիզ Նրուսակէմացի իր «Կոյումն Ընծայութեան» զբքին մէջ (ք), Պետրոս Սեբաստացին, Կ. Պոլսոյ Պրովզ պատրիարքը, Յովհան Դամասկացին, և հայ պատմագիրներէն Ապաթանգեղոս, Եղիշէ և ուրիշ շատեր կը յիշեն ու կը վկայեն թէ Թարոր լեռն է Պայծառակերպութեան կամ Այլակերպութեան պատմական լեռը։ Ձեռք յիշեր, չորրորդ, հինգերորդ և վեցերորդ դարերուն այն ռազմաթիւ ուխտաւորները, և անոնց վկայութիւնները և յիշատակարանները որոնցմով կը ներկայացնեն Թարոր լեռան նկարագրութիւնը, ու կը հաստատեն անոր մեր Տիրու պայծառակերպութեան ճշմարիտ և իսկական լեռն եղած ըլլալը։ Եղիշէ, մեր երկրորդ կամ կրտսեր թարգմանիչներէն մէկն, որ իրեն ընկերակից վարդապետներով միասին Աղեքսանդրիա եւ Աթէնք կ'երթնանուածն և թարգմանութեանց պատգաւելու համար, ինչպէս կը վկայէ Հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացին (Գ. Գիրք պրակ 62), անոնց խմբովին գէպի Պաղեստին այցելութիւնն ալ կը յիշատակէ, և Անցաք ի սուրբ Տեղիան երկրպագել և մնալ վարդեան ի պաղեստինացւոց հրահանգս։ Եղիշէ և իր ընկերակիցները Ս. Տեղիբը այցելած են ուխտի և երկրպագութեան համար և ինքը այս առթիւ գրած է Թարոր լեռան սքանչելի մէկ նկարագրութիւնը, սեպալկերպութիւնն Գրիստոսին» մականգրութեամբ ուր կ'ըսէ ի միջի ալլոց չորրորդ տարեկան ծնունդին, և Թարոր լեռը կը նշանակէ, անուն մը՝ որ կը տրուի նոսր Սինա, Գարիզին և Համարձման լեռներուն։ Միջերկրականի ծովէն 562 մէթր (1896 օտք) բարձր է։ Թարոր լեռը Նազարէթէն ոչ շատ հեռի, անոր Արեւելեան կողմը կը գտնուի ծաղկաւետ և վայելուչ բարձրութեան մը վրայ։ Ան Հարաւ-Արեւմուտքէն գմբեթաձև իսկ Հիւսիս-Արեւմուտքէն կոնսձև կերպաւորած մ'ունի։ Պաղեստինի ուրիշ լեռներու հետ համեմատելով Թարոր սքանչելի տեսարան մը կը պարզէ և ունի ընդարձակ և զբաւիչ համայնապատկեր մը։ Սժապոյտ ճանապարհը որ կ'երկնայ մինչև լեռան կատարը, ծածկուած է, կաղնիի, հզլիւրենի, բեկնիկի, հերձիկ և ուրիշ մշտադալար ծառերով, որոնք բնական վեհութիւն մը կուտան սոյն լեռան։ Թարոր վրայէն կարելի է տեսնել, հեռուն գէպի հիւսիս տալաւորիշ բարձրութեան մը վրայ ձիւնապատ մեծն Հերմոն լեռը։ անկէ վար գէպի Արեւելք պառկած է Գալիլէոյ լճակը իր կապուտակ տաշտին մէջ, որուն արեւելեան կողմէ կ'երեւի Եարմուկի ընդարձակ և խորունկ հովիտը։ Իսկ իր անմիջական ստորոտը փռուած է Եզրայէի լայնատարած դաշտը, որ սկսելով Հարաւ Արեւմուտքէն Միջերկրականի եզերքէն կ'երկարի ու կը վերջանայ հիւսիս-արեւելք Գալիլէոյ լճին եզերքը։ Այս դաշտադաշտը դաշտին մէջ համեմատութիւն կը բարձրանայ փոքր Հերմոն կոչուած անշան լեռակը։ Հարաւային կողմէն, հեռուն, հորիզոնին վրայ իբրեւ պարսպ կանգնած են Սամարական լեռները, որոնց մէջ կարելի է որոշել Ս. Գրական գէպերով այնքան հարուստ Գեբալն ու Գարիզինը։

Թարոր լեռը այժմ կը կոչուի «Ճեպել Էր-Յուր» որ գերազանց լեռ կամ սուրբ լեռ կը նշանակէ, անուն մը՝ որ կը տրուի նոսր Սինա, Գարիզին և Համարձման լեռներուն։ Միջերկրականի ծովէն 562 մէթր (1896 օտք) բարձր է։ Թարոր լեռը Նազարէթէն ոչ շատ հեռի, անոր Արեւելեան կողմը կը գտնուի ծաղկաւետ և վայելուչ բարձրութեան մը վրայ։ Ան Հարաւ-Արեւմուտքէն գմբեթաձև իսկ Հիւսիս-Արեւմուտքէն կոնսձև կերպաւորած մ'ունի։ Պաղեստինի ուրիշ լեռներու հետ համեմատելով Թարոր սքանչելի տեսարան մը կը պարզէ և ունի ընդարձակ և զբաւիչ համայնապատկեր մը։ Սժապոյտ ճանապարհը որ կ'երկնայ մինչև լեռան կատարը, ծածկուած է, կաղնիի, հզլիւրենի, բեկնիկի, հերձիկ և ուրիշ մշտադալար ծառերով, որոնք բնական վեհութիւն մը կուտան սոյն լեռան։ Թարոր վրայէն կարելի է տեսնել, հեռուն գէպի հիւսիս տալաւորիշ բարձրութեան մը վրայ ձիւնապատ մեծն Հերմոն լեռը։ անկէ վար գէպի Արեւելք պառկած է Գալիլէոյ լճակը իր կապուտակ տաշտին մէջ, որուն արեւելեան կողմէ կ'երեւի Եարմուկի ընդարձակ և խորունկ հովիտը։ Իսկ իր անմիջական ստորոտը փռուած է Եզրայէի լայնատարած դաշտը, որ սկսելով Հարաւ Արեւմուտքէն Միջերկրականի եզերքէն կ'երկարի ու կը վերջանայ հիւսիս-արեւելք Գալիլէոյ լճին եզերքը։ Այս դաշտադաշտը դաշտին մէջ համեմատութիւն կը բարձրանայ փոքր Հերմոն կոչուած անշան լեռակը։ Հարաւային կողմէն, հեռուն, հորիզոնին վրայ իբրեւ պարսպ կանգնած են Սամարական լեռները, որոնց մէջ կարելի է որոշել Ս. Գրական գէպերով այնքան հարուստ Գեբալն ու Գարիզինը։

Թարոր լեռան կատարը 1183 մէթր երկայնութիւն և 364 մէթր լայնութիւն մ'ունի։ Այժմ Թարոր լեռան մէկ մասը լատինաց սեպականն է, իսկ միւս մասը Օռնաց կը պատկանի։ Հոս լատինք Այլակեր-

պուլթեան Գեղեցկաշէն եկեղեցի մ'ունին ինչպէս նաեւ վանատուն, հւրանոց եւ պարտեզ, իսկ յունաց եկեղեցին անշուք ու փոքր է: 326 թուականին մեծն Կոստանդիանոսի մայրը, Ս. Հեղինէ բարեպաշտ եւ Մեծ Թագուհին, մեր Տիրոջ ալլակերպութեան տեղւոյն վրայ, փառաւոր ու հոյակապ եկեղեցի մը շինել տուաւ, որ նոյն լեռան հարաւ արեւմտեան կողմը կը գտնուէր, իսկ ասկէջ զատ Մովսէսի եւ Նզդիայի անուան ի յիշատակ երկու եկեղեցիներ ալ շինուեցան: Հայք ժամանակին Թաքոր լեռան վրայ եկեղեցիներ ունեցած են ինչպէս կը վկայէ Անաստաս վրդ. իր Վանօրէից Ցուցակին մէջ «նաեւ ի Լեառն Թաքոր, եւ ի յեզր ծովուն Տիրեմիայ եւ յալլ սահմանս Պաղեստինոյ, զոր յուրմ իմովին իսկ աչօք տեսեալ զամս բազումս կայի լինելով յաշխարհին յայնմիկ», (տես Հ. Ալիշանի հրատարակած «Վասն վանօրէից որ ի Ս. Քաղաքին երուսաղէմ» գրքոյկը տպ. Վենետիկ 1896): Սակայն լեռան վրայ լեռնաշխարհի վանքերն ու եկեղեցիները տանընդմիջ դարձուցանուց, արգէն իսկ աւերուած էին: այժմ լատինաց պաշտօնակերպութեան եկեղեցիին մօտերը կը գտնուին բազմաթիւ աւերակներ, որոնք ցոյց կուտան թէ՛ ժամանակին Թաքոր լեռը շատ մը վանքերով ու եկեղեցիներով չրջապատուած ուխտատեղի մըն էր, ուր հայերն ալ յոյներուն եւ լատիններուն առջնիք վանքեր եւ եկեղեցիներ ունէին (տես Տ. Մկրտիչ Նպակի «Հայկական Հին Վանքեր ու Եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ», ուսումնասիրութեանց մէջ Թաքոր լեռան եկեղեցիները էջ 386-395 ԼԻ. յօդուածաշարքը):

Կ'արժէ բարձրանալ Թաքոր լեռ ու դիտել բնութեան պարզած այդ հրաշալի համայնապատկերը, եւ համբուրել հայկական աւերակ վանքերու խնկարոյր քարերը: Սակայն եթէ էնք կրնար բարձրանալ զգալի Թաքորի վրայ գէթ կրնանք մենք զմեզ բարձրացնել իմանալի Թաքորներու վրայ ու երգել Սրբազան հայ երգիչին հետ. «Համբարձեալ զմեզ, Տէր, առաւել քան զգալի զԹաքորական գլխառն յերկնաբերք եւ յիսմանալի խորանոց»:

ՊԱՐԳԵՒՆՆԻ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆԵՍԵԱՆ

ԿՐԹՆԱԳՆՏՄԱՆԿԱՆ

ԿՈՐՍՈՒԱԾ ԱՂԱՆԴ ՄԸ

ՄԱՆԻԲԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(MANICHAISMUS)

Մինչեւ անցեալ դարու վերջերը հաղուապիւտ էին Մանիքէականութեան վերաբերեալ ձեռագիրները: Ինչ որ գտնուեց Մանիի եւ անոր աղանդին մասին, քրիստոնէական աղբիւրներէ էին, եւ գրուած՝ անոր գէմ պայքարելու համար: Վերջերս գտնուած են քանի մը ձեռագիրներ, որոնցմէ կը հասկնանք թէ որքան տարածուած է եղեր ան, եւ ինչ է եղած իր հիմնական ուսուցումը:

Մօտաւորապէս 35 տարի առաջ Թուրքանի Ովասիսէն (արեւելեան Թիւրքեստան) գտնուած են ձեռագիրներ, իրաներէն եւ թրքերէն զանազան բարբառներով գրուած:

Դարձեալ արեւելքի մէջ, Թուրք Հուանիկի (չինական պարիսպներու մօտ) մէջ, զբառնուած են մանիքէական ձեռագրականներ եւ աղօթքներ կը պարունակէին:

Ասոնցմէ զատ Դ. եւ Ե. դարէն Ֆրանցաքս ձեռագիրներ կ'ընդունէ: Ասոնք, ինչպէս նաեւ վերջ յիշուած բնագրիներու զննութիւնը կը կատարուի Բերլինի մէջ, գերման գիտնականներու, Վ. Միլլէրի եւ Կ. Շմիտթի կողմէ: Ասոնք մանիքէական աղանդի ուսումնասիրութեան համար մեծ օգուտ կը թափեն, եւ Բերլին աշխարհի միակ վայրն է, ուր այս նիւթը խղճաբար ուսումնասիրութեան եւ հետազոտութեան ենթարկուած է:

Այսպէս, ճակատագրորէ այնպէս սահմանած է որ հալածուած ու երկրի երեսէն ջնջուած կրօնական գրութիւն մը նորէն յայտնուի իր բնագրիներով եւ անոր ուսումնասիրութեան հոգը ստանձնէ քրիստոնէայ աստուածաբան գերման գիտնականութիւնը:

Թէ ինչու յոնձն առինք Մանիքէականութիւնը ներկայացնել Սիոնի ընթերցող-